

ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ ПОРУШЕННЯМ ЕКОЛОГІЧНОГО ЗАКОНОДАВСТВА, НА ПРИКЛАДІ ЕКОЛОГІЧНОЇ СИТУАЦІЇ В АЗОВСЬКОМУ МОРІ

INDEMNIFICATION CAUSED BY VIOLATIONS OF ECOLOGICAL LEGISLATION ON THE EXAMPLE OF THE ECOLOGICAL SITUATION IN THE SEA OF AZOV

Новицький Д.В., студент IV курсу факультету адвокатури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Пісоцький А.Ф., студент IV курсу факультету адвокатури
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті проаналізовано інститут відшкодування шкоди, завданої порушенням екологічного законодавства. Досліджено поняття екологічної шкоди, її ознаки й елементи, які становлять її структуру. Розглянуто право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, досліджено його природу, нормативне закріплення на національному та міжнародному рівні, гарантії забезпечення даного права. Проаналізовано специфіку відшкодування шкоди, завданої порушенням екологічного законодавства через призму інституту відшкодування шкоди у цивільному праві. У рамках цього питання досліджено відшкодування збитків та упущеної вигоди, їх специфіку та складність на практиці доведення такої шкоди. За конкретний приклад порушення екологічного законодавства, завдання екологічної шкоди та шляхів її відшкодування взято будівництво транспортного переходу через Керченську протоку із 2014 по 2018 рр., яке призвело до настання небезпечних екологічних наслідків. Цю ситуацію розглянуто через призму всіх елементів екологічної шкоди, зокрема, через порушення норм міжнародного й екологічного права. Зроблено аналіз об'єктів, яким завдано шкоду, особливості кожного з них. Досліджено особливості встановлення причинно-наслідкового зв'язку між неправомірними діяннями та їх наслідками. Проаналізовано нормативно-правові акти, як міжнародного, так і національного характеру, які регулюють такі відносини. У статті розглянуто дії України щодо реалізації права на відшкодування шкоди на міжнародному та національному рівні, сьогоденний процесуальний стан даних справ і перспективи їх вирішення. Зроблено висновок про стан інституту відшкодування екологічної шкоди, спричиненої порушенням екологічного законодавства іноземною державою як на міждержавному рівні, так і відшкодування шкоди на основі приватного позову.

Ключові слова: екологічна шкода, відшкодування шкоди, право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, екологічні наслідки.

In this article were analyzed the institution of compensation for damage caused by violations of environmental legislation, the concept of ecological damage, its signs and elements that make up its structure. It was also studied the right to an environment that is safe for life and health, its nature, normative consolidation at the national and international level, guarantees of ensuring this right. Authors analyzed the specifics of reparations for damage caused by violation of environmental legislation through the prism of the institution of reparations for damage in civil law. On this topic it have been studied the compensation for material harm and loss of profits, its specificity and complexity in the practice of proving this damage. The construction of a transport crossing through the Kerch Strait from 2014 to 2018 was taken as a specific example of violation of environmental legislation, the task of environmental damage and ways to compensate for it, which led to dangerous environmental consequences. This situation is considered through the prism of all elements of environmental damage, in particular, through violations of international and environmental law. It was provided the analysis of the damaged objects, the peculiarity each of them and the peculiarities of establishing a causal relationship between illegal acts and their consequences. Authors also analyzed the normative legal acts, both international and national, which regulate these relations. It is considered the actions of Ukraine on the implementation of the right to compensation at the international and national levels, the current procedural state of these cases and prospects for their resolution and the state of the institution of compensation for environmental damage caused by violations of environmental legislation by a foreign state both at the interstate level and compensation for damage based on a private lawsuit.

Key words: ecological damage, compensation for damage, right to an environment that is safe for life and health, environmental impact.

Проблеми, пов'язані з екологічною безпекою з'явилися на порядку денному людства з давніх часів, однак, якщо раніше люди були невольними учасниками екологічних процесів, владу над якими здійснювала природа, то сьогодні ми самі створюємо проблеми регіонального та планетарного масштабів. Сьогодні людство досягло достатнього рівня розвитку, аби мати змогу впливати на, здавалося б, об'єктивні процеси навколишнього середовища. Розвиток наукового прогресу нерозривно пов'язаний із ростом наших потреб, які, відповідно до загальних положень економічної теорії, є невичерпними. Ситуація, що склалася, на перший погляд, видається безвихідною, проте потрібно взяти до уваги той факт, що розвиток науки відбувався в усіх галузях, в тому числі й у сфері права. Покликана врегулювати суспільні відносини, вона стала наріжним каменем, який, знаходячись посередині між об'єктивною дійсністю, що, на жаль, не завжди відповідає основам, закладеним у правовій науці як стан суспільного благополуччя, та цим самим благополуччям у масштабах всього людства, бере на себе роль арбітра, що приречений бути засудженим сучасниками. Якщо роздивлятися екологічні проблеми планетарного масштабу, то знайти винного видається неможливим і наші нащадки не будуть мати змогу притягнути до відповідальності принаймні когось одного, адже легше буде знайти невинуватих. Інша

справа, коли ми кажемо про порушення екологічного законодавства на регіональному або локальному рівнях. У цьому випадку питання про притягнення до відповідальності видається цілком реальним, більше того, окрім накладення відповідних санкцій на порушника, на нього покладається обов'язок відшкодувати завдану ним шкоду. Усе це виглядає досить логічним та ґрунтовним, але, коли мова йде про порушення з боку держав, питання про притягнення до відповідальності набуває значущих масштабів і виникає потреба з боку науковців у дослідженні цієї проблеми та знаходженні різних підходів до її вирішення.

Розглядаючи питання про відшкодування шкоди, завданої порушенням екологічного законодавства, в необхідним також є дослідження самого поняття шкоди як такого. З погляду правової науки шкода – це, у загальнотеоретичному розумінні, зменшення або знищення майнової, немайнової чи іншої сфери потерпілого [1]. Відповідно, якщо ми кажемо про право особи на отримання певної компенсації через понесені нею втрати того чи іншого виду, то потрібно встановити зв'язок між діянням та його наслідками. Так, обов'язковою умовою виникнення відповідного виду зобов'язання, залежно від об'єкта, якому заподіяно шкоду, розрізняють заподіяння майнової шкоди (тобто такої, яку можна обчислити, розрахувати у грошовому еквіваленті), а також моральної (немайнової) шкоди,

яка не має еквівалентного грошового виразу, і тому розмір відшкодування визначається судом з урахуванням сутності позовних вимог, характеру діяння особи, яка заподіяла шкоду, фізичних або моральних страждань потерпілого, а також інших негативних наслідків [1]. Кажучи про немайнові права, потрібно зазначити, що відповідно до ст. 50 Конституції України у кожної людини є право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, воно належить людині від народження і не залежить від будь-яких державних інституцій, або дій інших людей. Тобто це право є необмеженим і невідчужуваним – природним [2]. У Конституції зазначено: «Кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди» На практиці це право дає людині змогу жити в безпечному для себе оточуючому середовищі та вимагати від інших фізичних, або юридичних осіб та держави дотримуватися його [3]. Окрім Конституції це право знайшло відображення також і в Цивільному кодексі України (ст. 293), Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» (ст. 9), нормативно правових актах щодо охорони праці; стандартизації, сертифікації та метрології та іншому екологічному законодавстві.

Насамперед для дослідження інституту відшкодування шкоди, завданої порушенням екологічного законодавства, необхідно дослідити об'єкт, якому безпосередньо завдається шкода. Цим об'єктом є навколишнє природне середовище, визначення якого закріплено в законі України «Про охорону навколишнього природного середовища», у ньому надано наступну дефініцію – сукупність природних і природно-соціальних умов та процесів, природні ресурси, як залучені в господарський обіг, так і невикористовувані в економіці в цей період – є навколишнім природним середовищем [4]. Потрібно зазначити, що шкода як така не завжди розглядається законодавцем неправомірною, адже у веденні господарської діяльності є деякі межі дозволеної законодавцем шкоди, що може бути завдана природі. З погляду вищезгаданого закону санкціонується лише завдання неправомірної шкоди [5, с. 76–84]. Так у законі зазначено, що «шкода, заподіяна внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища, підлягає компенсації в повному обсязі» [4]. У науці підходів до визначення екологічної шкоди дуже багато, серед них важко виділити той, який буде всебічно охоплювати потрібний для повноцінного дослідження обсяг деліктних суспільних відносин. На нашу думку, найбільш доречно визначення екологічної шкоди виділила М.М. Сірант: «Шкода навколишньому середовищу поділяється на два види – екологічну й економічну. Екологічна шкода порушує екологічні інтереси суспільства в забезпеченні здорового, сприятливого для життя, продуктивного навколишнього середовища. Матеріальним об'єктом посягання слугує якість навколишнього середовища, стан екологічних систем, ті обмінні процеси, які протікають у біосфері, постійно і незмінно відтворюють життя у всіх формах прояву. У свою чергу, економічна шкода завдається майновим правам та інтересам природокористувачів. Шкода може виражатися в нанесенні майнової шкоди (загибелі, пошкодженні, знищенні матеріальних цінностей) або в неотриманні передбачуваного доходу» [5, с. 76–84]. Виходячи із того, що в цій роботі досліджується інститут відшкодування шкоди, доречним ми вважаємо застосування саме поняття економічної шкоди, завданої навколишньому природному середовищу, адже саме така кореляція дає змогу більш поглиблено дослідити цей механізм.

Питання про природне право кожної людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля знайшло своє закріплення звісно не тільки в законодавстві України, а й у нормативно-правових актах різних країн міжнародного співтовариства. Так, у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) не міститься чіткого закріплення права на безпечне

довкілля, але проблеми захисту людини від порушення вищезгаданого права розглядаються Європейським судом з прав людини (далі – ЄСПЛ) досить часто, що свідчить про безумовне охоплення Конвенцією цих правовідносин. У практиці ЄСПЛ питання захисту екологічних прав та довкілля знайшло своє відображення, зокрема, у справах, по яких було встановлено порушення права на життя (ст. 2 Конвенції), права на повагу до приватного і сімейного життя (ст. 8 Конвенції), права на мирне володіння майном (ст. 1 Протоколу 1), права на справедливий судовий розгляд (ст. 6 Конвенції), права на справедливий засіб правового захисту (ст. 13 Конвенції) і права на свободу вираження поглядів (ст. 10 Конвенції).

Таким чином, право на безпечне для життя і здоров'я довкілля закріплюється у багатьох внутрішньодержавних і міждержавних нормативно правових актах, але інше питання, щодо захисту цього права у разі деліктної поведінки інших учасників екологічних правовідносин залишається проблематичним. Складність полягає у природі доказування щодо заподіяння відповідної шкоди. Право громадян на відшкодування шкоди, заподіяної порушенням права на безпечне довкілля, – це активне право особи, яке реалізується шляхом звернення до суду з позовом до державних органів, підприємств, установ, організацій і громадян про відшкодування шкоди не лише здоров'ю, а й майну внаслідок негативного впливу на навколишнє природне середовище [6, с. 17].

Коли постає питання про відшкодування шкоди, потрібно розуміти, що відповідно до природи інституту цивільного права щодо відшкодування шкоди, а саме він регулює ці суспільні відносини, належить, з поміж іншого, обов'язок позивача довести факт самої шкоди, факт вчинення протиправного діяння та причинно-наслідковий зв'язок між ними. Окремим аспектом відшкодування шкоди є і відшкодування витрат, пов'язаних із подоланням наслідків такої шкоди та подальшої охорони навколишнього природного середовища. Науковці звертають увагу на цей аспект у рамках принципу «забруднювач платить» і пов'язують його здебільшого у контексті діяльності державних органів влади у рамках притягнення особи до відповідальності, проте на нашу думку його можна застосувати й у випадку, коли йдеться про подання приватного позову про відшкодування шкоди [7, с. 295–301]. Окрім вищезазначеного, необхідно також пам'ятати про те, що мова йде про шкоду, заподіяну внаслідок порушення екологічного законодавства, яке також має свою специфіку. Врахувавши особливості галузей цивільного та екологічного права, які полягають у презумпції невинуватості у цивільному праві й обов'язок доказування у цивільному процесі, а також необхідність встановлення безпосереднього причинного зв'язку між відповідними діями (бездіяльністю) і шкодою та виною відповідача, ми матимемо змогу звернутися до суду задля відшкодування шкоди, спричиненої порушенням екологічного законодавства. Кажучи про контекст порушення екологічних прав громадян з боку іншої держави, її органів влади та посадові осіб, об'єктивно існує дві можливості захисту порушеного екологічного права. Перший – коли громадянин сам безпосередньо звертається до органів судової влади та відповідних міжнародних інституцій (таких як ЄСПЛ і міжнародні арбітражі) та другий, що має на наш погляд більш доречно застосування у цьому контексті, коли держава, її органи та посадові особи, діючи від імені Українського народу, звертається до цих інституцій. Як в першому, так і в другому випадках діють одні й ті самі методи правового регулювання, засновані на поєднанні екологічної та цивільної галузей права, про що було зазначено вище у роботі.

Однак доцільність представництва інтересів суспільства через органи державної влади або ж через механізм приватного позову потребує окремої уваги. Так, у ст. 69 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» вказано, що шкода, заподіяна внаслідок порушення законодавства про охорону навко-

лишнього природного середовища, підлягає компенсації у повному обсязі й особи, яким задано такої шкоди, мають право на відшкодування неодержаних прибутків [4]. Із цього приводу Вищий господарський суд України вказує, що «шкода, заподіяна внаслідок порушення природоохоронного законодавства, повинна відшкодовуватись у розмірах, які визначаються на підставі затверджених у встановленому порядку такс і методик обрахування розмірів шкоди, що діють на час здійснення порушення або, у разі неможливості встановлення часу здійснення порушення, – на час його виявлення. Відсутність таких такс або методик не може бути підставою для відмови у відшкодуванні шкоди» [8]. Проте необхідно зазначити, що попри розгалуженість і деталізованість механізмів регулювання даного питання науковці все ж звертають увагу на деяких недоліках системи. В.Л. Бредіхіна зазначає, що «недоліком даної системи нормативних актів є недостатня наявність та ефективність норм, які гарантують захист (з визначенням форм та способів) фундаментальних екологічних прав та їх конкретну реалізацію» [9, с. 89–90]. Окрім того, що за правилами цивільного процесуального кодексу, а саме п.3 ч.3 ст. 175 саме позивач повинен визначити ціну позову [10], однак науковці та юристи-практики зазначають, що окрім того, що часто позовні вимоги є необґрунтованими, ситуація ускладнюється тим, що законодавець не передбачив чіткого механізму для вираження недоотриманої вигоди. Саме через це на практиці виникають суперечливі підходи до правозастосування у цій сфері, а розрахунки відображають лише приблизну оцінку втрат, понесених позивачем. Окрім цього на нього покладається обов'язок доведення реальності такої упущеної вигоди, для її стягнення [11].

Отже, для ефективного здійснення захисту порушеного права необхідним залишається доведення факту деліктної поведінки, шкоди, спричиненої в її результаті та причинно-наслідкового зв'язку між ними, а також конкретні обрахунки понесених збитків і докази їх реальності та розумності стягнення. Перелічені обставини дають змогу наполягати на більшій доречності подання позову саме з боку приватної особи, а не з боку державних органів, адже формальність вимог, складність і неопрацьованість законодавчої бази створюють ситуацію, у якій перспектива відновлення порушеного права особи й отримання нею відшкодування залишається абстрактною.

Ситуація, що послугувала причиною, яка створила загрозу настання негативних наслідків, щодо порушення права на безпеку для життя і здоров'я довкілля складалася, зокрема, у зв'язку з будівництвом транспортно-переходу через Керченську протоку, який було відкрито 15 травня 2018 р. [12]. Будівництво моста спричинило масу загроз, в тому числі й екологічного характеру. Міст було сконструйовано таким чином, що були порушені екологічні процеси у цьому регіоні. Неочевидною екологічною загрозою, яка виникає через саме таку конструкцію моста, є практично повна ізоляція значної частини акваторії Чорного й Азовського морів від суден інших держав, крім Російської Федерації (далі – РФ). Така обставина використовується для проведення військових навчань у цьому регіоні, що є одним із найбільших руйнівних факторів дикої природи.

Варто розглянути норми міжнародного права, які РФ порушила своїми діями та таким чином завдала екологічної шкоди Україні. Так, на момент будівництва моста був чинний Договір між Україною та Російською Федерацією про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки [13]. Ст. 3 цього договору передбачено спільну діяльність країн у судноплавстві, включаючи рибальство, захист морського середовища та екологічну безпеку. Таким чином всі екологічно-небезпечні та екологічно-шкідливі дії РФ у протоці та в акваторії Азовського моря порушують дану норму. Ст. 44 Конвенції ООН із морського права від 1982 р. встановлено заборону одно-

стороннього перешкоджання транзитному проходу через протоку [14], проте поведінка РФ свідчить про протилежне. Про наслідки таких дій, ми вже зазначали вище.

Будівництво моста звузило і саму протоку. З боку Таманського півострова було створено насип, який фактично знищив острів Тузла, приєднавши його до півострова. Острів мав неабияку природну цінність. Доктор біологічних наук В.П. Коломійчук стверджує, що тут зростало в тому числі 5 видів рослин, занесених у Червону книгу України [15, с. 137–142]. У травні та серпні 2015 р. в Керчі було проведено громадські слухання про будівництво моста, на яких науковцями та місцевими було наголошено на шкоді природному середовищу на о. Тузла таким проектом. Варто зазначити, що було проігноровано також і природоохоронні інтереси із російської сторони, оскільки виділена на будівництво зона була розташована через важливу для птахів територію, що охороняється на міжнародному рівні [16].

Для того, щоб оминати процедуру проведення експертизи Держдума РФ прийняла окремий закон № 221-ФЗ від 12 липня 2015 р. та внесла зміни до деяких нормативно-правових актів, а саме до законодавчих актів про земельно-порядкування, екологічну експертизу, Водного та Земельного кодексів РФ [17, с. 85–93].

Протягом усього будівництва та після його закінчення прокуратурою Автономної Республіки Крим (далі – АРК) в Україні здійснюється процесуальне керівництво у досудовому розслідуванні за ст. 236 Кримінального Кодексу України – порушення екологічної безпеки, що спричинило тяжкі наслідки природному середовищу. За даними, наданими фахівцями прокуратури, Азовське море може перетворитись на затоку Чорного моря, а через різку зміну хімічного складу води можуть загинути багато живих організмів, включаючи дельфінів, які занесені до Червоної книги України. За інформацією Інституту водних проблем і меліорації НАН України збитки, заподіяні природному середовищу Чорного й Азовського морів під час будівництва Керченського моста приблизно становлять 10 мільярдів гривень [18]. У лютому 2019 р. прокуратура АРК зафіксувала порушення при добуванні піску у Нижньо-Чурбаському водосховищі, внаслідок чого токсичні речовини потрапляють на морські пляжі, а потім і у Чорне море [19]. У квітні 2020 р. правоохоронними органами було зафіксовано чергові факти забруднення акваторії Чорного й Азовського морів нафтопродуктами з танкерів [20].

Виділяючи наслідки будівництва Керченського моста для навколишнього середовища, ми можемо встановити низку загроз, які не потребують лабораторного обґрунтування. Протягом року в Азовському морі відбуваються значні сезонні зміни рівня води, солоності та динаміки течій. Так, влітку вода прогрівається до 30°C, а взимку море може повністю замерзти [21]. За дослідженнями NASA вже у лютому 2017 р. під дією північних вітрів розпочався винос криги з Азовського моря і через це за лічені дні вся північна частина протоки вкрилась кригою, адже протока перекрита мостовим переходом. Крига не проходить між опорами мосту і накопичується. Міст фактично утворює ефект греблі [22, с. 1–9]. Про загрозу навколишньому середовищу, яку несе цей факт, вказують не лише українські науковці, але й російські [23, с. 148–166]. Така затримка криги робить звичним явищем задуху риби в Таманській затоці та руйнацію берегів [24, с. 47–55].

Безумовно, за ці правопорушення, зокрема завдання екологічної шкоди, РФ та її посадові особи повинні нести відповідальність відповідно до міжнародного права та національного законодавства України. Тому 14 вересня 2016 р. Міністерством закордонних справ України було надіслано Міністерству закордонних справ РФ повідомлення про арбітраж та позовну заяву про ініціативу арбітражного розгляду відповідно до Додатку VII до Конвенції ООН морського права 1982 р. Справу було розпочато

16 вересня 2016 р. У позовній заяві зазначено, що Російська Федерація порушила положення Конвенції про право України як прибережної держави у водах, прилеглих до Криму в Чорному морі, Азовському морі та Керченській протоці (зокрема, вилучення родовищ корисних копалин та незаконний видобуток нафти і газу на континентальному шельфі України в Чорному морі; Російська Федерація узурпує право регулювати рибальство, незаконний вилов риби та недопущення українських рибальських компаній у морські води, що прилягають до Кримського півострова; транзит українських кораблів через Керченську протоку був заблокований та узурповані навігаційні права; без дозволу України здійснюються археологічні та історичні дослідження на дні Чорного моря [25].

Приєднуючись до Конвенції ООН із морського права, Україна і Російська Федерація погодилися на процедуру врегулювання спорів шляхом арбітражу, рішення якого є обов'язковим до виконання сторонами. Склад арбітражу було сформовано з компетентних і незалежних експертів у сфері міжнародного морського права: Суддя Джин-Хюн Пайк (Південна Корея) – призначений Президентом Міжнародного трибуналу з морського права; Суддя Буалем Бугетайя (Алжир); Суддя Алонсо Гомес-Робледо (Мексика); професор Воган Лоу (Велика Британія) призначений Україною; суддя Володимир Голіцин призначений Російською Федерацією. Судді Пайк, Бугетайя та Гомес-Робледо були призначені відповідно до процедури, закріпленої у п. 2 ст. 3 Додатку VII Конвенції.

12 травня 2017 р. Арбітражний трибунал почав розгляд справи «Україна проти Російської Федерації» з процесуальних питань. 21 лютого 2020 р. трибунал відхилив позицію Росії про відсутність юрисдикції у справі України та встановив, що розгляне важливі аспекти вимог України, у тому числі пов'язані з порушенням РФ UNCLOS в Керченській протоці та Азовському морі. Трибунал погодився з Україною, що вимога Росії про статус внутрішніх вод не є належним приводом для заперечення юрисдикції, це питання слід вирішувати на стадії розгляду справи по суті. Рішення означає необхідність здійснення юридичної експертизи незаконного будівництва Росією Керченського мосту [26].

З іншого боку, на національному рівні під процесуальним керівництвом прокуратури АПК досі триває досу-

дове розслідування за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ст. 236 КК – порушення правил екологічної безпеки. Під час досудового розслідування встановлено основного виконавця робіт з проектування та будівництва мосту, підрядника та субпідрядника, які у зв'язку з цим вже потрапили під санкційні списки США. Окрім цього, перевіряється ряд європейських компаній на предмет постачання ними обладнання для незаконного будівництва мосту на тимчасово окуповану територію Автономної Республіки Крим. На даний час в Київському науково-дослідному інституті судових експертиз Міністерства юстиції України проводиться комплексна комісійна інженерно-екологічна експертиза. Попередні збитки оцінені у 10 мільярдів гривень [27].

Таким чином, у висновках можна зазначити, що для застосування положень, щодо відшкодування шкоди, спричиненої порушенням екологічного законодавства потрібно вдатися до певного переліку практичних дій. Насамперед необхідно дослідити саму природу екологічної шкоди, та встановити, чи дійсно те чи інше діяння протирічить чинному екологічному законодавству. По-друге, коли йдеться про порушення з боку іноземної держави, необхідно звернутися до міжнародних правових актів, що регулюють відносини у сфері екологічного права, адже саме вони покликані врегулювати поведінку суб'єктів права на наднаціональному рівні. По-третє, попри те, що питання доцільності подання позову з боку державних органів є не до кінця дослідженим, актуальність приватного позову все ще залишається пріоритетною через специфіку інституту відшкодування шкоди, яка покладає обов'язок вирахування збитків та недоотриманої вигоди на позивача, що доцільніше вчинити саме з боку приватної особи. На останок, потрібно зазначити, що складність доведення прямого причинно-наслідкового зв'язку обумовлена особливостями екологічного права, про які було зазначено у роботі, обширність нормативно-правової бази й ускладнення процедури через міжнародний характер деліктної поведінки суб'єкта права створює ситуацію, за якої детальне вивчення усіх аспектів досліджуваного питання створює підґрунтя для подальших наукових досліджень на міжгалузевому рівні екологічного, цивільного та міжнародного галузей права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шемшученко Ю.С. Юридична енциклопедія : в 6 т. Київ : Видавництво «Українська енциклопедія», 1998.
2. Даценко О.Ф. Правові засоби забезпечення реалізації права громадян на безпечне для життя та здоров'я навколишнє середовище. *Серія Юридичні науки*. Вип. 5. Т. 1. 2016.
3. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР.
4. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 25 червня 1991 р. № 1264-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text> (дата звернення: 18.10.2021).
5. Сірант М.М. Доктринальний підхід до визначення екологічної шкоди у Європейському Союзі та в Україні. *Юридичний бюлетень*. Вип. 14. 2020. С. 76–84. URL: <http://www.lawbulletin.oduvs.od.ua/archive/2020/14/11.pdf> (дата звернення: 18.10.2021).
6. Краснова М.В., Малишева Н.Р., Шевчук П.І. та ін. Судовий захист екологічних прав громадян України: довідник для суддів. Київ : Вид. дім «КМ Академія», 2001. С. 17.
7. Широкий М.О., Бредіхіна В.Л. Щодо змісту міжнародного екологічного принципу «забруднювач платить». *Журнал східноєвропейського права*. 2018. № 51. С. 295–301.
8. Постанова ВГСУ від 15 жовтня 2012 р. № 13/333. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/26475340> (дата звернення: 18.10.2021).
9. Бредіхіна В.Л. Роль екологічного законодавства у забезпеченні сприятливого життєвого простору людини. *Екологічне право України*. 2016. № 1–2. С. 89–90.
10. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 18.10.2021).
11. Щербина В.С., Пацурія Н.Б. Науково-практичний коментар Господарського кодексу України. Київ : Юрінком Інтер, 2019.
12. Офіційний веб-сайт «Українська правда». URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/05/15/7180351/> (дата звернення: 18.10.2021).
13. Договір між Україною та Російською Федерацією про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки: Договір від 24 грудня 2003 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_205#Text (дата звернення: 18.10.2021).
14. Конвенція ООН з морського права: Міжнародний документ від 10 грудня 1982 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_057#Text (дата звернення: 18.10.2021).
15. Колонійчук В.П. Червона книга Приазовського регіону: структура, історія створення, значення: матеріали регіональної науково-практичної конференції. Мелітополь, 2013. С. 137–142.
16. Офіційний веб-сайт «BirdLife International». URL: <http://datazone.birdlife.org/site/factsheet/22188> (дата звернення: 18.10.2021).
17. Ромашенко М.І. Наслідки будівництва мостового переходу в Керченській протоці на гідроекологічний стан прилеглої частини Чорного та Азовського морів. *Меліорація і водне господарство*. 2018. № 2. С. 85–93. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mivg_2018_2_14 (дата звернення: 18.10.2021).

18. Офіційний веб-сайт прокуратури АРК та міста Севастополя. URL: https://ark.gp.gov.ua/ua/news.html?_m=publications&_c=view&_t=rec&id=207548 (дата звернення: 18.10.2021).
19. Офіційний веб-сайт прокуратури АРК та міста Севастополя. URL: https://ark.gp.gov.ua/ua/news.html?_m=publications&_t=rec&id=245027&fp=440 (дата звернення: 18.10.2021).
20. Офіційний веб-сайт прокуратури АРК та міста Севастополя. URL: https://ark.gp.gov.ua/ua/news.html?_m=publications&_t=rec&id=270659&fp=180 (дата звернення: 18.10.2021).
21. Fomin, V.V., Lazorenko, D.I., Fomina, I.N. Numerical Modeling of Water Exchange through the Kerch Strait for Various Types of the Atmospheric Impact. *Physical Oceanography* ISS. 4, 2017, 2: 2
22. Romashchenko M.I., Yatsiuk M.V., Shevchuk S.A., Vyshnevskiy V.I., Savchuk D.P. About Some Environmental Consequences of Kerch Strait Bridge Construction, *Hydrology*. Vol. 6. № 1. 2018. P. 1–9.
23. Lavrova O.Yu., Mityagina M.I., Kostyanov A.G. The ice situation in the Kerch Strait in the current century. Retrospective analysis based on satellite data. Modern problems of Earth space remote sensing. 2017. Т. 14. № 2. P. 148–166.
24. Chepyzhenko, A.A., Chepyzhenko, A.I., Kushnir, V.M. Strait of Kerch water structure derived from the data of contact measurements and satellite imagery. *Oceanology*. 2015. P. 47–55.
25. Офіційний веб-сайт Постійної палати третейського суду. URL: <https://pca-cpa.org/en/cases/149/> (дата звернення: 18.10.2021).
26. Офіційний веб-сайт посольства України в Російській федерації. URL: <https://russia.mfa.gov.ua/news/arbitrazhnyj-tribunal-shchodorushennya-rosiyeyu-konvensiyi-oon-z-morskogo-prava-v-kerchenskij-protoci-ta-azovskomu-mori> (дата звернення: 18.10.2021).
27. Офіційний веб-сайт прокуратури АРК та міста Севастополя. URL: https://ark.gp.gov.ua/ua/news.html?_m=publications&_t=rec&id=229374&fp=660&s=print (дата звернення: 18.10.2021).